

Vol 5 Issue 1 Feb 2015

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary
Research Journal

*Indian Streams
Research Journal*

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pintea, Spiru Haret University, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Anurag Misra DBS College, Kanpur	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences AL. I. Cuza University, Iasi	.....More
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania		

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

वारकरी संप्रदाय : एक सामाजिक पुरोगामी प्रबोधनात्मक चळवळ

राजेश मिरगे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश :- वारकऱ्यांच्या विचारसूत्राचा गाभाच हा मुळात सामाजिक समरसतेचा पुरोगामित्वाचा होता. 'सर्वाविषयी विवेक' हे वारकरी संप्रदायाचे विचारसूत्र आहे. ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी, एकनाथाचे भागवत व तुकारामाची गाथा हे वारकरी संप्रदायाचे प्रमुख ग्रंथ मानण्यात येतात. वारकरी संप्रदायाने भक्ती ही स्वतंत्र जीवननिष्ठा मानली आहे. मानवी जीवनाचे अंतिम साध्य मोक्ष नसून भक्ती आहे असे वारकरी संप्रदाय सांगतो. सर्वाभूती देवत्व पाहण्याचा समतावादी दृष्टिकोन संतांनी दिल्याने वारकऱ्यांमध्ये 'सर्वसमानता' आपोआप निर्माण झाली. प्राप्तकर्माचा त्याग न करता विहित कर्माचरणाने भगवंताची भक्ती निष्कामपणे करणे हीच जीवनाची कर्तव्यता मानणारा हा संप्रदाय आहे. तुकोबा मुक्तीपेक्षाही भक्ती ही श्रेष्ठ मानतात.

गोषवारा –

वारकरी ही चिंतनशील जाणीव आहे. वारकरी ही मननशील अभ्यासवृत्ती आहे. वारकरी ही सामाजिक एकात्मतेची शक्ती आहे. यात आपल्या अंतरंगाला आपण मोकळे करायचे. विराट मनाने सारे विश्व अभ्यासायचे. अहंता गुरुचरणी वाहून नवे व्हायचे. आपण सर्वांचे आहोत नि सारे आपले आहे म्हणजेच विडुलाचे आहे ही जाणीव जपायची आणि आत्मस्वरूपाच्या सामर्थ्यावर लोकोद्धाराचे व्रत हाती घेऊन 'येणे बरे ज्ञानदेवो । सुखिया झाला' असे पसायदान मागायचे नि देवाला विनवून सांगायचे 'देवा! तुझ्या माझ्यात भेद नाही. ही लोकोद्धाराची धर्मनिरक्षपतेची भूमिका वारकरी संप्रदायाला नवे आयाम, नवे अधिष्ठान देऊन गेली. त्याचबरोबरच सदाचार आणि नीतीबोधाबरोबरच चारित्र्यसंपन्नतेची शिकवण आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना वृद्धीगत करण्याचे मोलाचे कार्य संतांनी केले. निरामय आणि निराकार असा समाज निर्माण व्हावा ही वारकरी पंथांची भूमिका होती. चारित्र्यामुळेच समाजाची पर्यायाने त्याची उभारणी होते म्हणून चारित्र्य निर्मितीवर संतांनी अधिक जोर दिला. संतांनी जो नैतिक धर्म सांगितला त्याचे आचरण होणे आज काळाची गरज आहे. कारण चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीचा समाज जीवन उभारणीस महत्त्वाचा हातभार लागत असतो. जगाच्या पाठीवर भारत हा असा एक देश आहे की, ज्या देशात विविध प्रांतात जन्माला आलेल्या संतांनी वैराग्यशीलतेचे आचरण करीत चारित्र्य संपन्नतेची महती समाजाला सांगितली त्यातूनच भारत देश उभा राहिला.

चारित्र्यसंपन्नता आणि सदाचार नीतीचे वर्तन हे एका सकस, प्रगल्भ समाजाची निर्मिती करू शकते यावर संतांचा विश्वास आहे. कपाळाला बुक्का, मुखी विडुलनाम आणि गळ्यात तुळशीमाळ घातलेला वारकरी आज समाजात 'विश्वासपात्र भला माणूस' म्हणून ओळखला जातो. समाजाचे हे एकापरीने शुद्धीकरणच आहे. सदाचाराने जगणारा माणूस हाच सामाजिक शुद्धीकरणाचा पाया आहे. वारकरी संप्रदायाने मानव जातीचे उत्थान हे अंतिम उद्दिष्ट केन्द्रस्थानी ठेवून सामाजिक शुद्धीकरणाचा पाया घातला त्यामुळेच वारकरी संप्रदायाची वैचारिक बैठक ही पुरोगामी स्वरूपाची राहिली आहे नामदेव, एकनाथ आणि त्यानंतर तुकाराम-रामदासांनी वारकरी प्रबोधनाची, पुरोगामित्वाची विचारधारा समाजात निर्माण केली. तुकोबांनी तर कळिकाळाला हादरा दिला. प्रस्थापित व्यवस्थेला आवाहन केले आणि सर्वकष सामाजिक क्रांतीचा उद्घोष केला. सामाजिक-धार्मिक क्रांतीचा विचार गाथेतून मांडला. तर संत रामदासांनी मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा । ही महाराष्ट्र धर्माची मांडणी करून बलोपासनेचा मंत्र समाजाला देऊन सशक्त अशी भावना दिली. समर्थांच्या 'प्रयत्नवादाला' परमार्थाचे अधिष्ठान आहे. याच प्रयत्नवादातून परकीय यवनी सत्तेच्या विरोधात क्रांतीचे निशाण मराठ्यांनी फडकविले. याच परंपरेत संत गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजींनी सामाजिक प्रथेवर आघात करीत अनैतिक आणि अवडंबर माजविणाऱ्या व्यवस्थेला आवाहन दिले, त्यासाठी लोकजागृती केली. वैराग्यमूर्ती संत गाडगेबाबांनी तर कीर्तनातून धार्मिक चिकित्सा न करता सामाजिकतेचा उद्घोष केला आणि वारकरी संप्रदायाच्या सामाजिक प्रबोधनाला सर्वकष यश प्राप्त करून दिले. अंधश्रद्धेला खतपाणी घालणाऱ्या कर्मकांडाचा धिक्कार केला. समाजाच्या आचरणाचा धडा स्वतःच्या वर्तनातून बोध दिला त्यासाठी आयुष्यभर फकिरी त्यांनी स्वीकारली.

आज आम्ही २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करीत आहोत. भौतिक सुविधा वाढल्या, चैन वाढली पण सामाजिक जीवनात असंतोष आहे. समाधान तर मुळीच नाही, असे कां होत आहे ? सारे काही सुखाचे साधने असतानाही आम्ही का सुखी नाही ? याचे कारण परस्परांमध्ये प्रेमाचे, जिद्दाल्याचे संबंधाला ओहोटी लागली आहे. प्रेम, भक्ती याबद्दल आस्था राहिली नाही. आज मंदिराची संख्या वाढली, तथाकथित भक्तांची संख्याही ओसंडून वाहात आहे पण समाजामध्ये विकृती निर्माण झाली असे का व्हावे ? हा प्रश्न आहे. घडलेल्या घटना हेच दर्शवितात. या पार्श्वभूमीवर संतांनी केलेले प्रबोधन, मांडलेला सदाचार, नैतिकतेचा पाठ आम्ही कृतीत आणणे काळाची गरज आहे. अवडंबराचा धिक्कार करून मनाच्या शुद्धतेचे, निःस्वार्थ भक्तीचे, आचरण केल्यास वरील प्रश्नांना उत्तर मिळेल आणि एक प्रगल्भ संस्कृतीनिष्ठ, पुरोगामी समाज निर्मितीचे स्वप्न साकार होईल. त्याकरिता संत विचार स्वीकारून त्याप्रमाणे सद्वर्तन करणे हे आमचे कर्तव्य आहे.

प्रस्तावना :-

आपल्या देशातील महाराष्ट्राची परंपरा सदैव सामाजिक प्रबोधनात्मक चळवळीची राहिली आहे. चळवळी ह्या प्रामुख्याने वैचारिक प्रबोधन क्रांतीच्या राहिल्याने आजचे जे महाराष्ट्रातील प्रगत विचारांच्या परंपरा कायम आहेत त्याचे सारे श्रेय या चळवळींना आपल्याला सार्थपणे देता येईल. प्रामुख्याने महाराष्ट्रात १८ व्या शतकात सामाजिक सुधारणा आणि त्याविषयीच्या परिपूर्ण परिवर्तनाच्या चळवळी निर्माण झाल्या त्यातूनच प्रगत अशा वैचारिक चळवळीचे प्रमुख महात्मा ज्योतिबा फुले, शाहू आंबेडकरांची परंपरा निर्माण झाली त्याचे सारे श्रेय शाहू-फुलेच्या पूर्वीच्या विविध क्षेत्रात निर्माण झालेल्या चळवळींना जाते कारण समाजात कोणत्याही स्वरूपाचा सकारात्मक बदल हा एकदम होत नसतो. त्यासाठी शेकडो वर्षे वाया जाऊ द्यावे लागतात. तेव्हा कोठे समाजमन ते बदल स्वीकारण्यास तयार होतात. ११ व्या शतकापर्यंत ग्रंथाची भाषा ही संस्कृतच असावी असा प्रघात म्हणण्यापेक्षा सक्ती होती. त्यामुळे ज्ञानपरंपरेचे पाईक होण्याची साधना ठरावीक पण उच्च वर्णीयांनाच होते असे लक्षात येते. मात्र इतरांना म्हणजेच बहुजन समाजाने मात्र उच्चवर्णीय धर्माचा जो अर्थ आपल्याला सांगतील तो त्यांना समजेल किंवा नाही याची चिंता मात्र हा समूह करत नव्हता मात्र तो तमाम बहुजनवर्गांनी स्वीकारावा अशा स्थितीत स्वभाषेचा म्हणजेच लोकभाषेचा पुरस्कार महानुभाव पंथीयांनी ११ व्या शतकात केला. समाजाच्या उपेक्षित घटकापर्यंत ज्ञानाचा किरण पोहचवावा आणि त्याला सुद्धा प्रगत प्रवाहामध्ये येण्यासंबंधी भूमिका घेण्याचे क्रांतिकारक कार्य महानुभाव पंथीयांनी महाराष्ट्रात केले. आणि भाषिक चळवळीचा एक नवा अध्याय महाराष्ट्राला जोडण्याचे कार्य यामुळे झाले. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात बहुमोल कामगिरी बजावत स्वतंत्र असे चरित्रवाङ्मय, गद्यवाङ्मय, कविता निर्मितीचे कार्य झाले. यामुळे सामान्यवर्गांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या आणि विशेषतः स्त्रीवर्गांस या पंथात प्रवेश मिळाल्याने, सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रीवर्गांना वावरण्यास प्रस्थापितांनी जो प्रतिबंध घातला होता तो झुगारून 'स्त्री' सुद्धा एखाद्या पंथाची दीक्षा घेऊन पंथीयकार्यात पुढे येऊ शकते हा विचार निर्माण झाला. त्यानंतर अनेक पंथ निर्माण झाले, चळवळी रूप धारण करू लागल्या. पण त्यात मात्र प्रामुख्याने महानुभाव पंथीयांचा आपल्याला विशेष उल्लेख करावा लागेल. कारण समाजात परिवर्तनाची नांदीची सुरुवात महाराष्ट्रात ११ व्या शतकापासून सुरू झाली.

याच काळाच्या दरम्यान ६ व्या शतकाचे संदर्भ देत, तत्कालीन संत पुंडलिकाच्या 'भक्तीचा ठेवा' पुढे नेत खऱ्या अर्थाने भक्ती परंपरेचे पुनरुज्जीवन मात्र १२ व्या शतकात झाले. संत ज्ञानदेवांनी भागवत संप्रदायाचा पाया घातला. वारकरी संप्रदाय हा महाराष्ट्रातील महत्त्वपूर्ण धर्म संप्रदायांपैकी प्रबोधनात्मक आणि भक्तीच्या क्षेत्रात सामाजिक समरसता निर्माण करणारा समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहचलेला, समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना भक्तीच्या सुखाच्या मार्गातून सदाचार आणि नीतीबोधाचा प्रसार करणारा वारकरी संप्रदाय हा महाराष्ट्रात पुरोगामित्वाची छाप टाकणारा असा संप्रदाय आहे. आजच्या वर्तमान काळात जे काही महाराष्ट्रात सुखाचे, कल्याणाचे दिवस आहे त्याचे श्रेय आपल्याला वारकरी संप्रदायाच्या चळवळीला द्यावे लागेल. जीव आणि परमात्मा, जीव आणि शिव यातील अद्वैताचे प्रतिपादन करण्यामागे सामाजिक एकात्मतेच्या विचाराचा पुरस्कार आहे आणि म्हणून वारकरी संप्रदायाचे विचारसूत्र म्हणजेच तत्त्वज्ञानाचा गाभा जर अभ्यासला तर प्रबोधनाचे युग खऱ्या अर्थाने १८ व्या शतकात प्रारंभ झाला असे मानण्यात येते मात्र या प्रबोधनाची चाहूल वारकरी संप्रदाय आणि संत विचारांच्या सूत्रात आपल्याला प्रतिबिंबित स्प झालेली दिसते. संत साहित्याची समीक्षा करताना मु.श्री. कानडे म्हणतात की संत भक्तिमार्ग होते, त्यांनी मराठी भाषेला वाचविले इतकेच नव्हे तर समृद्ध केले याबाबतीत सर्वांचे एकमत होते. सर्वांच्या उपास्यदेवताबद्दल पूज्यबुद्धी दाखविणे, खडतर योगमार्गापेक्षा किंवा कर्मकांडाच्या अवडंबरापेक्षा नामस्मरणाचा सुलभ मार्ग दाखविणे, आपला उद्देश बहुजन समाजापर्यंत जावा म्हणून लोकभाषेचा म्हणजेच मराठीचा आग्रह धरणे, भक्तिमार्गाचे क्षेत्र सर्वथरातील स्त्री-पुरुषांना मुक्त ठेवणे आणि भक्तीच्या बळावरच भगवंताला आपलासा करता येतो हे सान्याच संतांच्या उपदेशाचे विशेष आहेत. भगवंत किंवा परमेश्वर म्हणजे विठोबाला जर प्राप्त करायचे असेल तर तुमचे वर्तन हे सदाचार आणि नीतीचे असावे तर त्याची प्राप्ती होऊ शकते या सहजस्फूर्ती विचाराने सर्व सामान्यवर्गाला प्रभावित वारकरी पंथाने केले. कारण हा विचार निर्माण होण्यापूर्वी समाजात कर्मकांडाचा अधिक प्रभाव हा समाजावर होतो. व्रतवैकल्ये, उपासतापास, तीर्थयात्रा यामुळेच देवाची प्राप्ती होते या कर्मठपणामुळे धर्माचे, भक्तीचे रूप अतिशय गुंतागुंतीचे झाले होते. त्यामुळे साहजिकच ठराविक उच्चवर्णीयांना प्रस्थापितांना ही संधी नाही असा समज सर्वसामान्यांना झाला त्यामुळे आपला उद्धार कसा व्हावा, आपल्याला मोक्षाची प्राप्ती कशी होईल ? या विचनेत हा वर्ग होता. अशा या गर्तेच्या स्थितीत मात्र त्याला वर आणण्याचे कार्य मात्र वारकरी संतांनी संप्रदायांनी केली. म्हणूनच ही त्यांच्या प्रबोधनाची सुरुवात झाली असे आपल्याला समर्थपणे म्हणता येते.

संत साहित्याविषयी, वारकरी संप्रदायाविषयी अलीकडच्या काळात अनेक साहित्यिक विश्लेषण करताना असे म्हणतात

की संतांनी समाजाला समग्र असा परिवर्तनाचा मार्ग दाखविला नाही त्यांना वर्णाश्रमाचा भेद करता आला नाही, तर काहींनी आक्षेप घेत संतांनी आणि त्यांच्या चळवळीत समाजाला निष्क्रिय केले, अधू-पांगळे केले हे अभिप्रायपर लेखन विचार पूर्णतः खरे नाहीत, त्यात सत्यता जाणवत नाही. तत्कालीन 12 व्या शतकात 'समग्र क्रांतीचा' जयघोष संतांना आणि वारकरी संप्रदायाला जरी करता आला नाही तरी संतांनी समाजमानसाला जात-धर्म पंथाच्या भेदापलीकडे जात विशुद्ध भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करीत समाजमानसाला कल्याणाचा, सुखाचा मार्ग दाखविण्याचे ऐहिक कार्य केले ते मात्र दुर्लक्षून चालणार नाही. संतांनी वारकऱ्यांच्या साध्याभोळ्या भक्तिभावनेला, तत्त्वविचाराचे व नीतिमूल्याचे अधिष्ठान मिळवून दिले. धर्माच्या बाह्यांगाचे खोम कमी करून साधकाच्या अंतःप्रेरणेत त्यांनी मुक्तकंठाने गौरविले. क्षुद्र देवतांचा व सकाम भक्तीचा त्यांनी वारंवार निषेध केला. भक्तीचे श्रेष्ठत्व अनन्यभाव व निष्कामता, चित्तशुद्धी व सदाचार, विवेक आणि वैराग्य इ. गुणांवर अवलंबून आहे. भजन पूजनाच्या सोहळ्यावर नाही अशी त्यांची शिकवण होती. ही वारकऱ्यांची साधी आणि सरळ स्प विचारधारा वारकरी संप्रदायाने दिल्याने तत्कालीन काळातील सर्वसामान्य वर्ग विशेषतः यादवकाळात कर्मकांडात आकंठ बुडालेला दिशाहीन झालेल्या वर्गाला वारकरी संतांच्या या विचारसूत्रामुळे त्यांच्या आयुष्यात खऱ्या अर्थाने प्रबोधनाची सुरुवात झाली असेच आपल्याला म्हणता येईल. वारकऱ्यांच्या विचारसूत्राचा गाभाच हा मुळात सामाजिक समरसतेचा पुरोगामित्वाचा होता. 'सर्वाविषयी विवेक' हे वारकरी संप्रदायाचे विचारसूत्र आहे. ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी, एकनाथाचे भागवत व तुकारामाची गाथा हे वारकरी संप्रदायाचे प्रमुख ग्रंथ मानण्यात येतात. वारकरी संप्रदायाने भक्ती ही स्वतंत्र जीवननिष्ठा मानली आहे. मानवी जीवनाचे अंतिम साध्य मोक्ष नसून भक्ती आहे असे वारकरी संप्रदाय सांगतो. सर्वाभूती देवत्व पाहण्याचा समतावादी

दृष्टिकोन संतांनी दिल्याने वारकऱ्यांमध्ये 'सर्वसमानता' आपोआप निर्माण झाली. प्राप्तकर्माचा त्याग न करता विहित कर्माचरणाने भगवंताची भक्ती निष्कामपणे करणे हीच जीवनाची कर्तव्यता मानणारा हा संप्रदाय आहे. तुकोबा मुक्तीपेक्षाही भक्ती ही श्रेष्ठ मानतात ते म्हणतात,

“मोक्ष तुमचा देवा । तुम्ही दुर्लभ तो ठेवा ।।१।। ।।धृ।।
मज भक्तीची आवडी । नाही अंतरी ते गोडी ।।छ।। (714 तु.शा.गा.)

ज्ञानदेवांनी सुद्धा अकृत्रिम भक्तीचे श्रेष्ठत्व 'अमृतानुभवात सांगितले आहे परमात्मा, जीव, जगत याकडे बघण्याचा वारकरी संतांचा दृष्टिकोन निरोगी आणि तात्त्विक दृष्टीचा होता.

नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।।

ज्ञानाचा प्रकाश समाजातल्या उपेक्षित घटकापर्यंत पोहचवा ही वारकरी संतांची भूमिका होती. वाऱ्यामुळे पृथ्वीवरून जे असंख्य परमाणू उधळतात तसे एकाच परमेश्वराच्या तत्वातून असंख्य जीव प्रगट होतात ही जिवाविषयी ज्ञानेश्वरांनी 13 व्या अध्यायात सांगितलेली भूमिका, परमात्मा याचे रूपाविषयी, शून्यवादाचे केलेले खंडन तर विज्ञानवादाचा दृष्टिकोन मांडत केलेले तत्त्वज्ञान तर वेदांना पूर्णपणे न झुगारता त्यातील फोलपणा दाखवीत समाजाला जागृत करताना

तुकोबा म्हणतात –

“वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा । येरांनी वाहावा भार माथा ।।” (2266 तु.शा.गा.)

ज्ञानेश्वरांनी वेदाहून गीता श्रेष्ठ असल्याचे म्हटले आहे. थोडक्यात विठोबाची निष्कामपणे भक्ती करणे हेच कर्तव्य मानणारा हा संप्रदाय आहे. वारकऱ्यांचे तत्त्वज्ञान विज्ञानाचा दृष्टिकोन मांडणारे असल्याने ते वैश्विक झाले आहे. जातिधर्माच्या पलीकडे व्यापक दृष्टिकोनाची मांडणी वारकरी संतांनी केली. त्यामुळे वारकऱ्यांचे जगण्याचे, कल्याणाचे तत्त्वज्ञान हे चिरंजीवी आहे असे आपल्याला म्हणता येईल. कारण भक्तीच्या तत्त्वज्ञानामुळे वारकऱ्यांच्या आयुष्यात क्रांतिकारक बदल झाला. या विचारसूत्रामुळे त्यांचे प्रबोधन झाले एक प्रकारचे पुरोगामी शहाणपण निर्माण झाले. वारकरी संप्रदाय अद्वैत असूनही भक्तीचे तत्त्व प्रतिपादन करतो. “जे पुरुषार्थ सिद्धी चौथी । घेऊनी आपुल्या हाती ।।

रिगला भक्ती पंथी । जगा देतू ।।” – ज्ञानेश्वर

ज्ञानदेवांनी अकृत्रिम भक्तीचे वर्म सांगितले आहे की, ही भक्ती सकाम नसावी, त्यात स्वार्थाचा लवलेश नसावा, भेद तर नसावा असलाच त्याचा निषेध, त्याग करावा. भक्तीच्या क्षेत्रात सामाजिक समतेचे अधिष्ठान संतांनी मांडले त्यामुळे वारकरी पंथात वैचारिक क्रांतीचे बीज पेरल्या गेले. ते उगवले आणि पंथाला एक पुरोगामी दिशा मिळत गेली भक्तीच्या ठिकाणी जाती, कूळ भेदांचे विचारही नाहीसे होतात. येथे कुळाचे महत्त्व नाही. जन्माने अत्यंत असला तरी चालेल किंवा शरीराने पशूच्या जन्मास आला तरी हरकत नाही. सर्व प्राणिमात्रांमध्ये देवत्व शोधण्याची आणि भक्तीचा सर्वांनाच अधिकार या दोन्ही बाबी समाजात समानत्व प्रदान करण्याचा भाग मानल्या गेला पाहिजे. कारण तत्कालीन कालखंडात देव आणि भक्ती ही प्रस्थापितांची मिरासदारी बनली होती.

नव्हे ती त्याची जहागिरीच झाली होते अशा वेळी संतांनी 'मानवधर्माला' विश्वरूप दिले हे संतांचे प्रबोधन परिवर्तनाच्या दिशेकडे घेऊन गेले. ज्ञानदेव म्हणतात—

“आनंदाचे आवारू मांडू जगा ।
अवघाची संसार सुखाचा करीन ।।”

संसारात राहूनही देवत्व प्राप्त होऊ शकते हा भक्तीचा सुलभ मार्ग वारकरी तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. त्याचबरोबर वास्तव जीवनातील नीतिमूल्यांचे संगोपन करून तत्त्वज्ञान, भक्ती आचार यांना आचरणात आणून जीवन समृद्ध करण्याचा संतांचा हा प्रयत्न होता. वारकरी परंपरेत कशाचीही सक्ती नाही. आपल्याला रुचेल, पचेल, सुचेल अशा पद्धतीने आपण आचरण करू शकतो. समतामूलक वर्तन करण्यासाठी जाचक अटी नाहीत. वारकरी संप्रदायातील भक्तांनी शाकाहारी असावे अशी अपेक्षा आहे. आपल्याला पेलवेल एवढे नैसर्गिक राहा आपल्याला पेलवत नसेल तर आग्रह नाही. यामध्ये शिथिलताही आहे एक शाकाहारी भक्त दुसऱ्या मांसाहारी भक्ताला दुय्यमतेचे वागणूक देत नाही, तर तो निर्व्यसनी बनण्यासाठी त्याचे प्रबोधन करतो आणि एकतेची शिकवण देतो. वारकरी हा आचरणाच्या बाबतीत कर्मठ नव्हता शक्य झाल्यास काही नियम पाळावेत । पण मात्र सदाचार आणि नीतीबोध वर्तनाचा मात्र आग्रह संतांनी आयुष्यात धरला आहे. बाह्यउपचार किंवा अवडंबराला मात्र वारकरी फारसे महत्त्व देत नाही. उच्च नैतिक मूल्याशिवाय कोणतीही विचारधारा किंवा तत्त्वज्ञान हे पोकळ आहे नव्हे कर्मकांडच आहे हे ज्ञानदेवापासून तुकाराम पर्यंतच्या संतांनी सांगितले. त्यापुढे 19 व्या शतकात ही प्रबोधनाची यात्रा कायम, ठेवत संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी कर्मकांडविरहित भक्तीची वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची भूमिका विशद केली आहे ज्ञानदेव म्हणतात —

“तीर्थ व्रत नेम भावेविण सिद्धी । वायांची उपाधी दंभ धर्म ” ।।

तुकोबांनी सकाम भक्तीचा निषेध केला. कर्मयोग, ज्ञानयोग आणि भक्तियोग या त्रिवेणी योगाचा पुरस्कार केला ते म्हणतात—

“वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतका चि साधिला ।।1।। ।।धृ।।
विठोबासी शरण जावे । निजनिष्ठा नाम गावें ।।छ।।
सकळशास्त्रांचा विचार । अंती इतका चि निर्धार ।।2।।
अठरापुराणी सिद्धांत । तुका म्हणजे हा चि हेत ।।3।।”(4069 तु.शा.गा.)

‘कर्मश्रेष्ठत्व’ हेच जीवनात महत्त्वाचे आहे. दैवी गुणांचा परिपोष व्हावा कर्मातच देवत्व शोधावे आणि आसुरी अवगुणांना थारा देऊ नये त्याचा परित्याग करावा असे तुकोबा परखडपणे आपले विचार गाथेत मांडतात. ज्ञानेश्वरांनी तर विश्वात्मक देवाजवळ जगातील सर्व प्राणिमात्रामध्ये मागणे मागितले आहे. वाईट प्रवृत्तीचा विनाश होऊन चांगली कर्मे करणाची प्रेरणा लोकांना मिळेल.

“वर्षत सकळ मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।।1।।
अनवरत भूमंडळी । भेट तु भूतां ।।2।।”

संपूर्ण मांगल्याचा वर्षाव होत ईश्वरभक्तांचा समुदाय जगात वाढावा ही ज्ञानदेवांची विश्वात्मक प्रार्थना देशकालाच्या पार सीमा ओलांडून ‘वसुधैवकुटूंबम्’ ही संकल्पना साकारण्यासाठी धडपडते. संतानी ‘सामाजिक बांधीलकी’ हे तत्त्व लोकांमध्ये मांडले त्यांना त्याची जाणीव करून दिली.

समाजात सद्गुणांचा परिपोष व्हावा त्यातूनच लोकसंग्रह व्हावा आणि वारकरी संप्रदाय सर्वसामान्य बहुजन अभिजन वर्गासाठी खुला व्हावा ही लोकाभिमुख भूमिका वारकरी संप्रदायाची आहे. ज्ञानदेवांनी भगवद्गीतेवर पहिली टीका करीत धर्माचा, सत्याचा नेमका खरा अर्थ लोकभाषेत मराठीत मांडला आणि सर्वसामान्य वर्गापर्यंत ‘ज्ञानाचे पर्व’ पोहचविण्याचे भरीव कार्य केले. त्यातूनच महाराष्ट्रात नव्हे देशात सामाजिक प्रबोधनाचे पर्व सुरू झाले. माणसाच्या मनातील स्वार्थ—लोभ द्वेष मत्सर या भावना दूर करून त्यांच्यात सदाचाराचा समतेचा भाव निर्माण केला. संत ज्ञानेश्वरांनी ईश्वरनिष्ठाशी मांदियाळी समाजातील अठरापगड जातीतून निर्माण केली. भक्तीची कसोटी लावून भागवत धर्माच्या भगव्या पताका प्रत्येकाच्या हातात दिल्या. आत्मोन्नतीचे तत्त्व समाजातील तळागाळापर्यंत देशी भाषेत पोहचिले. अध्यात्माची सोपी पायवाट तयार करून दिली. ही सोपी पायवाट वारकऱ्यांना भक्ती अध्यात्माकडे घेऊन गेली त्यामुळे समाजमानसात नैतिकतेची शुद्धतेची भावना निर्माण झाली. साध्या आणि सरळ भक्तीचा मार्ग ज्ञानदेवांनी वारकऱ्यांना दिला. परमेश्वराच्या ठायी असलेले प्रेम, भक्तीचे श्रेष्ठत्व सांगत व्रतवैकल्यात गुंतलेली बाह्य उपचारात बुडालेला समाजाला उपदेश करताना संत ज्ञानदेव म्हणतात —

तैसे सर्वेदिया सहित । सूनि मज माजी चित्त ।।1।।

रात्रदिवस न म्हणत | उपासिती | 12 ||
इया परी जे भक्त | आपण जे मज देत | 13 ||
तेचि मी योग मुक्त | परम मानी | 14 || (ज्ञानेश्वरी संपा.)

ज्ञानदेवांनी धर्म विचाराचे स्वरूप सोपे करून 'लोकाभिमुख' करण्याचा प्रयत्न केला. 'कर्म ईशु भजावा' या बीजमंत्राने ज्ञानेश्वरांनी निष्काम कर्माची शिकवणूक समाजाला दिली. आज तर वर्तमानात या शिकवणुकीची समाजाला खूप गरज आहे. आज अर्थ आणि व्यावहारिकतेला प्रचंड महत्त्व आले आहे. यशासाठी माणसामाणसात जीवघेणी स्पर्धा वाढली आहे. या स्पर्धेतून अनेक वैगुण्ये पुढे आली आहेत. कर्माप्रति असलेली निष्ठा आणि प्रामाणिकपणा कमी होऊन फक्त यशासाठी वाटेल ते गैरमार्गाचा अवलंब करण्यावर अधिक भर दिला जातो. 'निष्काम कर्माचा' विचार आज समाजात रुजविणे आवश्यक आहे तरच समाजातून कर्मयोगाचा पुरस्कार सातत्याने होवू शकेल. समाजउभारणीस शक्य तेवढी मदत होऊ शकेल. कारण कर्मकांडाचे प्राबल्य वाढल्याने भक्तीची उपासना थांबली असून फक्त स्वार्थाची दलदल निर्माण झाल्याने समाजस्वास्थ्य बिघडत आहे म्हणूनच संतांचा सामाजिक प्रबोधनाचा आविष्कार पुनश्च नव्या दृष्टीने आविष्कृत होणे गरजेचे वाटते.

ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाचा विचार करता असे प्रत्ययास येते की, ज्ञानदेवाची भक्ताकडे पाहतानाची भूमिका जातकर्मापलीकडची आहे. वर्णाश्रमाचा घट्ट पीळ असलेल्या समाजाला ज्ञानदेवांनी पसायदानातून विचार संदेश दिला आहे. त्यांनी व्यक्त केलेली विश्वव्यापकतेची भूमिका आणि सर्व प्राणिमात्राबद्दल असणारी त्यांची कळकळ लक्षात घेण्याजोगी आहे.

भक्तीच्या क्षेत्रातील जातीभेदाचा ज्ञानदेवांनी धिक्कार केला. समानत्व, ममत्व, त्यांनी निर्माण केले. आणि म्हणूनच वारकरी पंथातील सर्व संतप्रभावळीचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा असे लक्षात येते की, वारकरी संत सर्व जाती-धर्माचे-पंथाचे होते. कोणताही एक वर्ण श्रेष्ठ आहे ही भूमिका त्यांना मान्य नव्हती. 12 व्या शतकात जेव्हा वर्णाश्रमाचा सर्वाधिक प्रभाव समाजावर होता तेव्हा ज्ञानदेवांनी घेतलेली निधर्मी भूमिका समाजमन ढवळून काढणारे आहे. त्याचाच परिणाम पुढे वारकरी संप्रदायाच्या संत व वारकऱ्यांवर झाला. सामाजिक विषमतेमुळे संत चोखोबा हे बहिष्कृत होते. विद्वलाच्या दर्शनाची मनस्वी ओढ त्यांना लागलेली असताना सुद्धा मंदिरात त्यांना प्रवेश नव्हता.

“उस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा | काय भुललासी वरलिया रंगा” | (चोखामेळा सार्थगाथा)

भक्तांनी भगवंताला दिलेल्या हाकेतील आर्तता ही महत्त्वाची मानली पाहिजे. कर्ममेळ्याने आपल्या अभंगातून तर साक्षात प्रस्थापित विरोधात विद्रोहाची धग पेटविली आहे ते म्हणतात—

“आमुची केली हीनजाती | तुज का न कळे ? श्रीपती | 11 ||
जन्म गेला उे खाता | लाज न ये तुमची चित्ता | 12 ||
आमचे घरी भात दही | खाऊन कैसा म्हणती नाही | 13 ||
म्हणे चोखियाचा कर्ममेळा | कासया जन्म दिला मला | 14 ||

भक्त कर्ममेळ्याने सामाजिक विषमतेचे विदारक चित्रण आपल्या अभंगातून व्यक्त केले आहे. हे बळ, शक्ती वारकरी पंथांच्या विचारसूत्राने दिली. वारकरी संप्रदायाच्या निर्मितीपूर्वी समाजात कोणत्याही व्यक्तीला व्यवस्थेच्या विरोधात 'ब्र' न काढण्याची सुद्धा सक्त ताकीद होती मात्र वारकरी संतांनी समाजाचे केलेले प्रबोधन आणि निधर्मी भूमिका, भक्तीचे श्रेष्ठत्व हाच उच्चतेचा निकष यामुळे वारकरी प्रस्थापितांना आवाहन करू शकले. म्हणूनच पुढे “स्त्रीजन्म म्हणवून न व्हावे उदास” असे संत नामदेव दासी जनाबाईला म्हणू शकले. तर 'वेदांचा तो अर्थ आम्हासिची ठावा | येरांनी वाहावा भार माथा |।' धर्माची चिकित्सा करीत कर्मश्रेष्ठत्वाचा एक प्रकारे विचार मांडण्याचे सामर्थ्य वारकरी संतांनी केले तेच पुढे समाजाला प्रबोधनाची दिशा देऊन गेले.

या प्रबोधनात देवाधर्माच्या नावाखाली चाललेल्या बाजाराचा आणि त्यातून निर्माण झालेल्या शोषणाचा वारकरी संतांनी भरपूर समाचार घेतला आहे. 33 कोटी देवदेवता निर्मितीची दंतकथा आणि त्यातील व्रतवैकल्याने बहुजनवर्ग पीडित होता, नव्हे तर तो कर्मकांडाच्या आहारी तो गेला होता. पाप-पुण्याच्या कल्पित कथा त्याच्यावर जबरदस्त प्रभाव करून होता. त्यामुळे त्याचे आचरण बाह्यांग उपचारावर अधिक जोर देणारे होते. त्याचबरोबरच लोकदैवते आणि त्यातून 'बळी' देण्याची अघोरी प्रथा निर्माण झाल्या होत्या. अशा या अवडंबराच्या पार्श्वभूमीवर संतांनी केलेले प्रबोधन समाजासाठी दिशादर्शक होते. क्षुद्र देव-देवतांचा त्यांनी धिक्कार केला. देवाधर्माच्या नावावर समाजात प्रचलित असलेल्या आचारांचा त्यांनी उपहास केला. सर्वत्र परमतत्त्व पाहणे म्हणजे ज्ञान आणि दृश्य स्वरूपाच्याही तळाशी तेच तत्त्व आहे हे ध्यानात घेऊन जगाकडे पाहणे हे विज्ञान अशी ज्ञान-विज्ञानाची संकल्पना ज्ञानेश्वरी ग्रंथात ज्ञानदेवांनी नवव्या अध्यायात मांडली आहे हीच खऱ्या अर्थाने भक्ती आहे असे सुचविले आहे. ही निकोप भक्तिमय दृष्टी संतांनी मांडल्याने वारकरी पंथातील 'देवत्वाची' भावना स्पष्ट झाली आणि 'विठोबा' हा सखाप्राण आहे पण तुमच्या कर्मातच विद्वल शोधा, निर्माण करा ही कर्माधिष्ठीत भक्ती वारकऱ्यांचे प्रबोधन करणारी आहे. आजच्या विज्ञान युगात जे समग्र दृष्टी नसेल ती भक्तीची, कर्माची दृष्टी वारकरी संतांनी समाजाला दिली त्यातून समाजात जागृतीचे वारे पसरले आणि समाज घडण्याच्या प्रक्रियेला प्रारंभ झाला.

वारकरी ही चिंतनशील जाणीव आहे. वारकरी ही मननशील अभ्यासू वृत्ती आहे. वारकरी ही सामाजिक एकात्मतेची शक्ती

आहे. यात आपल्या अंतरंगाला आपण मोकळे करायचे. विराट मनाने सारे विश्व अभ्यासायचे. अहंता गुरुचरणी वाहून नवे व्हायचे. आपण सर्वांचे आहोत नि सारे आपले आहे म्हणजेच विद्वलाचे आहे ही जाणीव जपायची आणि आत्मस्वरूपाच्या सामर्थ्यावर लोकोद्धाराचे व्रत हाती घेऊन 'येणे बरे ज्ञानदेवो । सुखिया झाला' असे पसायदान मागायचे नि देवाला विनवून सांगायचे 'देवा! तुझ्या माझ्यात भेद नाही. ही लोकोद्धाराची धर्मनिरक्षपतेची भूमिका वारकरी संप्रदायाला नवे आयाम, नवे अधिष्ठान देऊन गेली. त्याचबरोबरच सदाचार आणि नीतीबोधाबरोबरच चारित्र्यसंपन्नतेची शिकवण आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना वृद्धीगत करण्याचे मोलाचे कार्य संतांनी केले. निरामय आणि निराकार असा समाज निर्माण व्हावा ही वारकरी पंथांची भूमिका होती. चारित्र्यामुळेच समाजाची पर्यायाने राष्ट्राची उभारणी होते म्हणून चारित्र्य निर्मितीवर संतांनी अधिक जोर दिला. संतांनी जो नैतिक धर्म सांगितला त्याचे आचरण होणे आज काळाची गरज आहे. कारण चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीचा समाज जीवन उभारणीस महत्त्वाचा हातभार लागत असतो. जगाच्या पाठीवर भारत हा असा एक देश आहे की, ज्या देशात विविध प्रांतात जन्माला आलेल्या संतांनी वैराग्यशीलतेचे आचरण करीत चारित्र्य संपन्नतेची महती समाजाला सांगितली त्यातूनच भारत देश उभा राहिला.

चारित्र्यसंपन्नता आणि सदाचार नीतीचे वर्तन हे एका सकस, प्रगल्भ समाजाची निर्मिती करू शकते यावर संतांचा विश्वास आहे. कपाळाला बुक्का, मुखी विद्वलनाम आणि गळ्यात तुळशीमाळ घातलेला वारकरी आज समाजात 'विश्वासपात्र भला माणूस' म्हणून ओळखला जातो. समाजाचे हे एकापरीने शुद्धीकरणच आहे. सदाचाराने जगणारा माणूस हाच सामाजिक शुद्धीकरणाचा पाया आहे. वारकरी संप्रदायाने मानव जातीचे उत्थान हे अंतिम उद्दिष्ट केन्द्रस्थानी ठेवून सामाजिक शुद्धीकरणाचा पाया घातला त्यामुळेच वारकरी संप्रदायाची वैचारिक बैठक ही पुरोगामी स्वरूपाची राहिली आहे नामदेव, एकनाथ आणि त्यानंतर तुकाराम-रामदासांनी वारकरी प्रबोधनाची, पुरोगामित्वाची विचारधारा समाजात निर्माण केली. तुकोबांनी तर कळिकाळाला हादरा दिला. प्रस्थापित व्यवस्थेला आवाहन केले आणि सर्वकष सामाजिक क्रांतीचा उद्घोष केला. सामाजिक-धार्मिक क्रांतीचा विचार गाथेतून मांडला. तर संत रामदासांनी मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा । ही महाराष्ट्र धर्माची मांडणी करून बलोपासनेचा मंत्र समाजाला देऊन सशक्त अशी भावना दिली. समर्थांच्या 'प्रयत्नवादा' परमार्थाचे अधिष्ठान आहे. याच प्रयत्नवादातून परकीय यवनी सत्तेच्या विरोधात क्रांतीचे निशाण मराठ्यांनी फडकविले. याच परंपरेत संत गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजींनी सामाजिक प्रथेवर आघात करीत अनैतिक आणि अवडंबर माजविणाऱ्या व्यवस्थेला आवाहन दिले, त्यासाठी लोकजागृती केली. वैराग्यमूर्ती संत गाडगेबाबांनी तर कीर्तनातून धार्मिक चिकित्सा न करता सामाजिकतेचा उद्घोष केला आणि वारकरी संप्रदायाच्या सामाजिक प्रबोधनाला सर्वकष यश प्राप्त करून दिले. अंधश्रद्धेला खतपाणी घालणाऱ्या कर्मकांडाचा धिक्कार केला. समाजाच्या आचरणाचा धडा स्वतःच्या वर्तनातून बोध दिला त्यासाठी आयुष्यभर फकिरी त्यांनी स्वीकारली तुकोबा म्हणतात.

“जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ।।१।। ।।धृ।।
तो चि साधू ओळखावा । देव तेथे चि जाणावा ।।छ।। (347 तु.शा.गा.)

ही संतत्वाची कसोटी ज्यांना तंतोतंत लागू पडते त्या गाडगेबाबांनी तुकोबा नंतर खऱ्या अर्थाने मधल्या काळात वारकऱ्यांच्या तत्त्वज्ञानाला जे धार्मिक अवडंबराचे स्वरूप प्राप्त झाले होते ते बदलविले. वारकऱ्यांच्या मूळ विचारसूत्राला गाडगे बाबांनी पुढे नेत सामाजिक प्रबोधनाचा विचार रुजविला. राष्ट्रसंतांनी तर ग्रामगीता आणि भजनाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात गावोगावी मनाच्या शुद्धी बरोबरच स्वच्छता, कर्मठ परंपरा नाकारीत सर्वांच्या कल्याणाचा मार्ग खुला करीत संतांची विचारधारा अधिक लोकाभिमुख केली. कारण वारकरी संप्रदायाचा पायाच बहुजन समाजाच्या हिताचा होता. त्याच अनुषंगाने वारकरी तत्त्वज्ञान 12 व्या शतकापासून प्रबोधनाचे युगाला सुरुवात झाली ज्ञानदेवांची ज्ञानेश्वरी, नाथांचे एकनाथी भागवत आणि भारुडे, नामदेवांचे जीवनानुभूतीतून आविष्कृत झालेले अभंग; तुकोबाची गाथा, रामदासांचे मनाचे श्लोक आणि चोखोबा ते नरहरी सोनार या संतांच्या अभंग, ग्रंथातून सामाजिक प्रबोधनाने समाज जागृत झाला. आणि पुरोगामी सामाजिक निर्मितीचा मार्ग खऱ्या अर्थाने मोकळा झाला असे आपल्याला म्हणता येईल. भक्तीपंथाच्या संतांचे साहित्य हे आध्यात्मिक स्वातंत्र्य यांची निःश्वासितेच आहेत. या साहित्याने समाजाला मातृभाषेविषयी, मराठी भाषेविषयी अस्मिता दिली. संतांच्या या साहित्यामुळे साहित्य हे ब्राह्मण, शुद्ध अशा कोणत्याही एका समूहाचे न राहता ते मराठी साहित्य झाले. संत साहित्याने निर्माण केलेली आध्यात्मिक आदर्श व ध्येय व भाषा यांचीही एकात्मता झाली म्हणून भक्तिपंथाच्या संतांनी केवळ साहित्य निर्माण केले नाही तर महाराष्ट्रातील लोकांना त्यांनी राष्ट्र बनविले.

आज आम्ही 21 व्या शतकाकडे वाटचाल करीत आहोत. भौतिक सुविधा वाढल्या, चैन वाढली पण सामाजिक जीवनात असंतोष आहे. समाधान तर मुळीच नाही, असे कां होत आहे ? सारे काही सुखाचे साधने असतानाही आम्ही का सुखी नाही ? याचे कारण परस्परांमध्ये प्रेमाचे, जिद्दाल्याचे संबंधाला ओहोटी लागली आहे. प्रेम, भक्ती याबद्दल आस्था राहिली नाही. आज मंदिराची संख्या वाढली, तथाकथित भक्तांची संख्याही ओसंडून वाहात आहे पण समाजामध्ये विकृती निर्माण झाली असे का व्हावे ? हा प्रश्न आहे. घडलेल्या घटना हेच दर्शवितात. या पार्श्वभूमीवर संतांनी केलेले प्रबोधन, मांडलेला सदाचार, नैतिकतेचा पाठ आम्ही कृतीत आणणे काळाची गरज आहे. अवडंबराचा धिक्कार करून मनाच्या शुद्धतेचे, निःस्वार्थ भक्तीचे, आचरण केल्यास वरील प्रश्नांना उत्तर मिळेल आणि एक प्रगल्भ संस्कृतीनिष्ठ, पुरोगामी समाज निर्मितीचे स्वप्न साकार होईल. त्याकरिता संत विचार स्वीकारून त्याप्रमाणे सद्वर्तन करणे हे आमचे कर्तव्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1.रानडे गुरुदेव तथा रा.द. मराठी संतवाङ्मयातील परमार्थ मार्ग पाटील इस्टेटस् पुणे.
- 2.दमाले किशोर (संपा) : होय वारकरी परंपरा प्रागतिकच.....अॅड राम शरमाळे यांची मुलाखत, मासिक सत्यशोधक संघटक (वारकरी परंपरा व मराठी संस्कृती विशेषांक नोव्हें 2004 वर्ष 3 रे अंक 34.
- 3.मोहिते शिवाजीराव : 'ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी' कर्मवीर प्रकाशन पुणे –प्रथमावृत्ती 2007.
- 4.कुंटे नरेन्द्र : संत वाणीतील वारीधर्म, बापरुखुमादेवी वरू ऑगस्ट 2003 खंड 3 रा अंक 11 वा श्री. वामनराज प्रकाशन पुणे.
- 5.सरदार गं.बा. : संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, लोकवाङ्मये गृह प्रकाशन सातवी आवृत्ती 2006.
6. इर्लेकर सुहासिनी : संत कवी आणि कवयित्री : एक अनुबंध, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे. संस्कारीत आवृत्ती 2006.
- 7.तुळपुळे शं.गो. : पाच संतकवी, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी 1962.
8. चित्रे दि.पु. : पुन्हा तुकाराम, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई पुनर्मुद्रण–2001.
9. मोहरील ल.का. : तुकारामाची जीवननिष्ठा.
10. देशपांडे अ.ना. : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला उत्तरार्थ, व्हीनस प्रकाशन, आवृत्ती 1ली 1969.
11. मोहिते शिवाजीराव : ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी, कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 2007.
12. तुळपुळे शं.गो. : पाच संतकवी, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी 1962.
13. तुकोबांची शासकीय गाथा

राजेश मिरगे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org